

Fakir Baykurt və İsa Muğannanın bədii yaradıcılığında ləqəblərin müqayisəli təhlili

İlahə Kərimova

Magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: ilahek2001@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-1369-3806>

XÜLASƏ

Tarix boyunca insanlar ilk olaraq adlardan, daha sonra isə soyadlardan istifadə etmişlər. Son zamanlar isə ləqəblərdən daha çox istifadə edilməyə başlanmışdır. Ləqəblər sosial həyatın bir gerçəyidir. Bədii ədəbiyyatda ləqəblərdən üslubi məqsədlər, obrazın dünyagörüşü və digər xüsusiyyətlərini təsvir etmək üçün istifadə edilir. Türk və Azərbaycan yazıçılarının əsərlərində ləqəblərin geniş şəkildə işləndiyinin şahidi oluruq. Məqalədə məşhur türk yazıçısı Fakir Baykurtun bədii yaradıcılığına daxil olan romanlarla (“Onuncu köy”, “Tırpan”) İsa Muğannanın povestlərindəki (“Kollu koxa”, “Şəppəli”) ləqəblər müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb edilmiş, Azərbaycan və türk dillərindəki ləqəblərin linqvistik və üslubi xüsusiyyətləri müqayisə olunmuşdur. Həm türk, həm də Azərbaycan dilində işlənən ləqəblər öz leksik-semantik çalarları baxımından bir-birindən fərqlənir. Bu ləqəblərdə personajın görünüşü, həmçinin fiziki və psixoloji cəhətləri əks olunur.

AÇAR SÖZLƏR

ləqəb, obraz, xüsusiyyət, müqayisəli təhlil

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 01.10.2024

Qəbul edilib: 12.11.2024

Comparative Analysis of Nicknames in the Artistic Works of Fakir Baykurt and Isa Mughanna

İlaha Karimova

Master student, Baku Eurasian University. Azerbaijan.

E-mail: ilahek2001@gmail.com;

<https://orcid.org/0009-0002-1369-3806>

ABSTRACT

Throughout history, first people began to widely use first names, and then surnames. Nicknames have been used more recently. Nicknames are a fact of social life. Nicknames are also used in fiction for stylistic purposes, to describe a character's outlook and other characteristics. We witness the extensive use of nicknames in the works of Turkish and Azerbaijani writers. In the article, the novels ("Onunju koy", "Tirpan") included in the artistic work of Fakir Baykurt, one of the famous Turkish writers, and the nicknames in the stories of Isa Mughanna ("Kollu kokha", "Sheppali") are involved in a comparative analysis. Thus, in the article, we analyzed the linguistic and stylistic features of nicknames in the Azerbaijani and Turkish languages. Nicknames used in both Turkish and Azerbaijani languages differ in terms of their lexical-semantic nuances. These nicknames reflect the character's appearance, physical and psychological aspects.

KEYWORDS

nickname, image, feature, comparative analysis

ARTICLE HISTORY

Received: 01.10.2024

Accepted: 12.11.2024

Giriş

Müasir dövrdə insanın cəmiyyətdə seçilməsinə xidmət edən eyniləşdirmə vasitələrinin cəmi kimi antroponimik kateqoriyalar rəsmi və qeyri-rəsmi olmaqla iki yerə bölünür. *Rəsmi antroponimik kateqoriyalara* soyad, ad və ata adı daxildir. İnsanın gündəlik həyatında mühüm yer tutan, qeyri-formal ünsiyyət vasitəsi kimi məişət üslubunda istifadə olunan, qeyri-rəsmi ad bildirən ləqəblər mühüm rola malikdir. Onlar real həyatda insana məxsus müəyyən bir əlamət və xüsusiyyətlərə görə meydana gəlir və yayılır. Şəxsin özünəxas xüsusiyyətini görə başqa şəxs onu müvafiq sözlərlə ifadə edir. Ləqəblər şəxsi həm həqiqi, həm də məcazi mənada xarakterizə edir. Bədii ədəbiyyatda isə ləqəblər yazıçının məqsədinə uyğun olaraq yaranır. *Ləqəb* – şəxsin əsl adına, o şəxsin fərdi əlamətlərinə – xarici görünüşü, peşə və sənəti, yaşadığı ərazi, sosial durumu, insanlara münasibəti və s. ilə bağlı insanlara həyatlarının müxtəlif dövrlərində bu və ya digər şəkildə verilən ikinci – əlavə, köməkçi adlardır. İnsanlar bu adlarla məhdud sahədə tanınırlar.

Əsas hissə

Adqoyma və ləqəbvermə bütün cəmiyyətlərdə və mədəniyyətlərdə insanın yaranması ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. İnsanlara adlar yaxın qohumlar tərəfindən verildiyi halda, ləqəblər dostlar və ya sosial çevrə tərəfindən qoyulur. Bu sonradan adlandırma bir tərəfdən insanın xarakterini, cəmiyyətdəki mövqeyini, gördüyü işi, ətrafı ilə münasibətini, etnik mənşəyini əks etdirsə də, digər tərəfdən ona bu ləqəbi verən insanların da xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bəzi adlar və ləqəblər insanlara və cəmiyyətə yönəldilir, bəziləri isə mənfi mənalarda istifadə olunur.

Ləqəblər tədqiqata az cəlb olunmuş sahələrdən biridir. Bunun əsas səbəblərindən biri də onların qeyri-rəsmi ad olmasıdır. Ləqəblərin dil və ictimai mühit, onların tarixi inkişafı, insanlara xidmət edən ünsiyyətdə sabitliyi, antroponimik kateqoriyalar arasında rolu, funksional parametrləri, yaranma səbəbləri, üslubi xüsusiyyətləri və s. istiqamətlərində tədqiqatlar aparılmışdır.

Antroponimik kateqoriyalar sırasına daxil olan təxəllüsləri bəzən ləqəblərlə qarışdırırlar. Ləqəblər insanların tutduğu peşəyə, vəzifəyə, zahiri görkəmə və s. görə başqaları tərəfindən verilir. Təxəllüslər isə şəxslərin özləri tərəfindən qəbul edilir. Ləqəblər mürəkkəb adın komponenti kimi çıxış etməsinə baxmayaraq, əsasən, başqa dilə tərcümə olunur. Təxəllüslərdə isə bu xüsusiyyət yoxdur. Ləqəblərdə çoxmənəlilik xüsusiyyəti vardır. Elm və incəsənət xadimlərinin qəbul etdiyi təxəllüslər rəsmidir. Onlar dövlət tərəfindən qeydə alınır, qorunur, müstəqillik və toxunulmazlıq hüququnu daim saxlayır. Təxəllüslərə nümunə olaraq, Məhəmməd Füzulinin qəbul etdiyi *Füzuli*

(ərəbcə “həddini bilməyən”, “həddini aşan”, məcazi mənada “çox danışan”, “çox bilən”), Mirzə Fətəli Axundzadənin *Səbuhi* (ərəbcə “səhərə mənsüb”, “sübhə aid”), Abbasqulu Ağa Bakıxanovun *Qüdsi* (ərəbcə “müqəddəs”, “pak”), Abbas Səhhətin *Səhhət* (“sağlamlıq”, “düzgünlük”), Abdulla Şaiqin *Şaiq* (ərəbcə “şövqlü”, “həvəsli”) təxəllüslərini misal göstərə bilərik.

Sənətkar ləqəb verəcəyi obrazın bir sıra xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir və ona müvafiq olaraq ləqəb tapır. Əzizə Mikayılova yazır: “Bədii əsərdə ideyanı qabarıq nəzərə çarpdırmaq üçün istifadə olunan üslubi vasitələrdən biri də ləqəblərdir” [6, s. 169].

Belə sənətkarlardan biri də Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus elmi və yaradıcılıq üslubu ilə seçilən İsa Hüseynovdur. Sənətkar ləqəbləri surətin xarakterinə uyğun verir və əsərin ideyasının rahat başa düşülməsinə kömək edir. İsa Hüseynovun yaradıcılığı ləqəbləri təhlil etmək üçün zəngin material verir. Yazıçı hələ ilk əsərlərində – hekayə və povestlərində insanın daxili aləmini, hiss və duyğularını göstərməyə meyil edirdi. Onun yaradıcılığında varislik, ideya ardıcılığı, estetik meyar etalonu bir-birinə sıx şəkildə bağlıdır. Yazıçının əsərlərində qəhrəmanlar onları əhatə edən insanlara, daha doğrusu, onlarla birlikdə çalışanlara, ünsiyyətdə olan adamlara ləqəb verməklə bəzilərini təşvişə salır, çünki bu ləqəblər onların mövcud şəxsi ləyaqətlərini, ən çox da nöqsanlı cəhətlərini incə detallarına qədər ifadə edir. Obrazların bu hərəkətləri ləqəb verdiyi insanları təkamül etməyə məcbur edir.

Ləqəblərin bir hissəsində ortaq xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bu cür ləqəblər, ən yaxın olduqları düşünülmən qruplara daxil edilmişdir. Məqalədə mənə xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılan ləqəblər şəkli xüsusiyyətlərinə görə də qruplaşdırılmışdır. Ləqəblərin verilmə səbəbi bədii əsərlərdə hadisələrin gedişatında başa düşülür. Bədii ədəbiyyatdan götürülmüş nümunələrə nəzər salaq:

“Sübh yerindən qalxan tək Şəban gedərdi məscidə, oturardı qazının hücrəsində, günortayadək qazı ilə və qazının yanına gələnlərlə söhbət edərdi. Günorta gələrdi evə. Naharını yeyib gedərdi məscidə. Günü axşamadək məsciddə keçərdi. O səbəbdən də adını Şeyx Şaban qoymuşdular” [3, s. 190].

“Camaat ona *Yastı Salman* deyirdi. Çünki o hər şeyin dünyada hamar, yastı olmasını istəyirdi. Hər yerdə ata oğlunun ixtilafına qarışmaq, iki sevgilinin arasına girib onları barışdırmaq, ər ilə arvadın davasını yatırmaq, sədrin qəzəbinə gəlmiş adamların işini düzəltmək sanki *Yastı Salman* peşə olmuşdu. “*Yastı Salman*” çağırılmağına da səbəb onun yalnız xasiyyəti deyildi. Xarici görkəmi də buna əsas verirdi. Təbiət onu qərribə yaratmışdı: enli üzü, yastı burnu, yastı dodaqları və yastı bədəni var idi. Gütüklü yastı əlləri, yastı qara qaşları var idi, çənəsi ləndə elə bil daşın altında qurud əzirdilər, yerşi

isə o qədər yastı idi ki, kənardan baxan onun yeridiyini, yaxud suda üzdiyünü birdən-birə ayırd edə bilməzdi” [5, s. 116].

“Altıncı tühəf – Rəhim kimi kişi idi. Adına *Pişik* Rəhim deyərtilər. Bu ləqəbin ona verilməyinin səbəbi o oldu ki, hər yerdə ki plov verərtilər, istər toy olsun, istər vay *Pişik* Rəhimi orada görərdin. Bu yerlərin hamısına da təklifsiz gedərdi. Hətta ehsana çağırılacaq adamların siyahısı tutulan vaxt bir nəfər Rəhimin adını çəkəndə deyərtilər ki, onu yazmaq lazım deyil, özü gələcək. Onun özündən xəbər alanda ki, Rəhim əmi, bu qonaqlıqlara çağırılmamış niyə gedirsən? Cavab verirdi ki, getməyəndə inciyərlər. Həmişə də mollalar ilə bir yerdə məclisin başında əyləşərdi” [3, s. 224].

Bu nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq olar. Bədii ədəbiyyatda və canlı xalq danışığı dilində ləqəblərin işlənmə məqamı belə bir tezis irəli sürməyə əsas verir ki, ləqəb antroponimik modeldə köməkçi xarakter daşsa da, o, şəxsin varlığının müəyyən əlamətini özündə əks etdirmək baxımından şəxs adından daha canlı səslənir.

Türk ədəbiyyatında “kənd romanı” anlayışı 1930-cu illərin sonundan işlənməyə başlamışdır. Fakir Baykurtun tədqiq olunan romanları onun *kənd romanları* silsiləsinə daxildir. Bu romanları təhlilə cəlb etməkdə əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, kənd romanları cəmiyyət həyatına və folklorla aid xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir. Fakir Baykurt bir neçə il kənddə müəllim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun romanları xalqın o dövrə aid yaşayış tərzini və s. özündə əks etdirir. Romanlarda qəhrəmanların bir qismi gerçək həyatda olduğu kimi ləqəblərlə adlandırılmışdır. Bu ləqəblər də müxtəlif xüsusiyyətlərə görə verilmişdir.

Qəhrəmanların fiziki özəlliklərinə görə verilən ləqəblər. Sosial həyatda insanların fiziki xüsusiyyətləri də nəzərə alınır. Bu xüsusiyyətlər insanların adını oxşar adlardan fərqləndirmək xüsusiyyətinə malikdir. Hər iki müəllifin əsərində ləqəblərin bu qrupuna aid nümunələr vardır.

Fakir Baykurtun “İrazcanın Dirliyi” romanında qəhrəmanların fiziki özəlliklərinə görə ləqəblər verilmişdir: “Sultanca teyzesinin küçük gelini gelmiş. *Çivi* Esmə orada” [1, s. 15]. “Rahmetlik *Kör* Kerim gibi lafı dolandırıp durma!..” [1, s. 39]. “Arkadaş, bana da *Çolak* Adil'in Mahmut derler!” [1, s. 158] Bu nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq olar.

İsa Muğannanın “Kollu Koxa” əsərində qəhrəmanların fiziki xüsusiyyətlərinə uyğun olan ləqəblərə rast gəlinir. “*Tülkü* Nəsim! *Bic* Bəbir!.. və s.” [7, s. 362].

Azərbaycan və türk dillərindəki ləqəblər öz semantikasından baxımından bir-birindən fərqlənirlər. Ləqəbləri quruluşuna görə *sadə*, *düzəltmə* və *mürəkkəb* olaraq qruplaşdırıla bilər.

İsa Muğannanın əsərlərində ləqəblərə diqqət yetirək.

Sadə ləqəblər:

1. “Öz yanında Zırpı deyirlər. Zırpı Şöşü, “*Dəli Şöşü!*” Çünki Ruqiyyəyə hamı “şikəst qız”, “əyriçiyin” deyir, tək Şöşü “Gözəl Ruqiyyə” deyir!” [7, s. 246]
2. “Böyük Həmidin adını qoydular “*Qara Həmid*”, Kiçik Həmidin adını qoydular “*Sarı Həmid*”, ikisinə bir yerdə isə “qudurğan qardaşlar!” [8, s. 17]
3. “Molla müəllimin oğlu Ramazana “*Sıpa Ramazan*” deyirdilər” [7, s. 215].

Düzəltmə ləqəblər:

1. “*Dəmirçi* İsfəndiyar qul olmasa, belə zillət çəkərəmmi mən?!” [7, s. 33]
2. “Sonra məlum olmuşdu ki, Hacının, necə deyərlər, dünyadan xəbəri yoxdur, onun istədiyi qız, “Məhər” və ya “*çəkist Məhərrəm*” deyilən məşhur bir adamın Orta kənd Tahirlidə olan böyük bacısı Pəri çoxdan alışıb-verişi” [7, s. 16].
3. “*Alverçi* Xeyrənin paslı dəhrəsinə ötəri baxıb, gündüzlər nəvələrinin oynadıqları küncə fırlandı, orda divardan asılı qoltuq ağacını götürüb qayıtdı” [7, s. 11].
4. “İndiyə qədər Qaracalarda bir kəsə güldən ağır bir kəlmə deməyən sakit, işgüzar Cavanşir – *Cəfali Cavanşir* yoxa çıxmışdı” [7, s. 399].
5. “*Qorxaq tülkü* Ehsan nə özü qapımızı açır, nə də oğlunu qoyur gəlsin” [8, s. 22].
6. “Öz məlahətli səsilə sərkərlilərin könlünü oxşayan bir gəncin – *arabaçı* Qaranın elə bil birdən-birə səsi batmışdı” [8, s. 163].

Mürəkkəb ləqəblər:

1. “Bizim bir *Yekədiz* Məcidimiz var idi. Cavan oğlandı, amma elə nəhəngdi ki, lap əməlli-başlı div kimi. Xüsusən dizləri elə yekə idi ki, baxanda elə bilirdin ki, şalvarının altında hər dizinə bir yekə daş bağlayıb” [8, s. 386].
2. “*Meşəbəyi* Mirqasım yəhərdə çəpəki oturub, papağının dalını qaldırıb mahnı oxuyurdu” [8, s. 323].
3. Vərəqlərdə uzun bir siyahı vardı: “*Dingə Dəmir, Həsir* Haşım, *Xain* Xıdır, *Çənə* Bağır, *Təkayaq* Cəbiş...” [7, s. 393].

Fakir Baykurtun romanlarında ləqəblərə diqqət yetirək.

Sadə ləqəblər:

1. Bayram, babası *Koca* Şali'nin çifti kurtarınca böyle yaptığını, İrazcanın da bahşiş olaraq bişi kızarttığını hatırladı [1, s. 9].
2. Kaymakamın kapısındaki jandarma, *Kara* Bayram'ın ne istediğini sordu [1, s. 95].
3. Arkadaş, bana da *Çolak* Adil'in Mahmut derler! Malamayı göstərdi: Doldur torbalarını! [1, s. 160]

Düzəltmə ləqəblər:

1. *Nüfusçu* Osman yerindən kalkıp Muhtara doğru geldi [1, s. 154].

2. *Ocaqçı* Adem, su küpünün başında uyukluyordu [1, s. 154].
3. *Şekerci* Hakkı Bey iyice sinirlendi [1, s. 156].
4. *Çapaklı* Bayram kulağını vermiş, yerdeki çıtırtıları dinliyordu [2, s. 192].
5. *Değirmenci* Abdullah'a, yirmi dörd şinikte birer şinik hak verdiler [2, s. 257].

Mürəkkəb ləqəblər:

1. *Eğnelbaşı Çapar* Kazım, durup durup, “Heyy!” çekiyor, ırgatları isteklendirmeğe çalışıyordu [1, s. 100].
2. *Akdereli* İbrahim'i at tepmişti [1, s. 194].

Nəticə

Ləqəblər ad sistemində yerinə, funksiya və ümumi prinsiplərinə görə digər köməkçi adlardan fərqlənirlər. Onlar şəxsin həm müsbət, həm də mənfi xüsusiyyətlərini əks etdirir. Şəxsin fəaliyyəti, xarakteri və s. dəyişdikcə ona verilən ləqəblər də dəyişə bilər. Ləqəblər həm də zəngin semantik sistemə malikdir. Həqiqi mənalı ləqəblərlə yanaşı, məcazi və metaforik ləqəblər də mövcuddur. Beləliklə, bu gün “ləqəb” məişət leksikasının ayrılmaz hissəsi olub, antropoloji kateqoriyalar arasında dinamik cəhətdən inkişaf edən, kənd ərazilərində, xalq arasında genişlənərək artan dil vahididir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Baykurt F. (1976). *Irazcanın Dirliği*. İstanbul, Remzi Kitabevi Yayınları, Çağaloğlu. 238 s.
2. Baykurt F. (1976). *Köygöçüren*. İstanbul, Remzi Kitabevi Yayınları, Çağaloğlu. 423 s.
3. Haqverdiyev Ə. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. İki cildə, I cild. Bakı, Lider. 504 s.
4. Həsənov H. (1980). *Təxəllüslər və ləqəblər*. Bakı. “Elm və həyat” jurnalı, № 1, s. 38.
5. Mirzə İ. (1961). *Böyük dayaq*. Bakı, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı. 612 s.
6. Mikayılova Ə. (2008). *Onomastik vahidlərin üslubi imkanları (XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış nəsr əsərlərinin materialları əsasında linqvistik tədqiqat)*. Bakı, “Memar Nəşriyyat – Poliqrafiya” MMC. 302 s.
7. Muğanna İ. (2009). *Seçilmiş əsərləri*. Altı cildə, I cild. Bakı, Avrasiya Press. 424 s.
8. Muğanna İ. (2009). *Seçilmiş əsərləri*. Altı cildə, II cild. Bakı, Avrasiya Press. 432 s.
9. Verdiyeva Z. (1990). *Köməkçi ad kateqoriyaları*. Bakı, Maarif. 225 s.